

начала XVIII века до отмены крепостного права. Свод материала для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Тип. МВД, 1870. – 208 с. 26. РГИА, ф. 1380, оп. 1, д. 95, л. 54–67. 27. Харитонов А. Из воспоминаний А. А. Харитонova (1824–1854) / А. А. Харитонов. – СПб., 1894. – 172 с. 28. Селиванов И. В. Провинциальные воспоминания: Из записок чудака / Собр. и в порядок привел И. Селиванов. [Ч. 1]. / И. В. Селиванов. – Москва, 1857. – 162 с. 29. Фукс В. Суд и полиция / В. Фукс. – М., 1889. – Т. 2. – 368 с. 30. ЦДАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 7354, арк. 16–18. 31. Там само, спр. 10411 а, арк. 62 зв.

Николай Бармак

**РОССИЙСКИЕ СУДЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ
УКРАИНСКОЙ ЗЕМЕЛЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ
В КОНЦЕ XVIII – В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.**

Рассмотрены вопросы судоустройства Киевской, Волынской и Подольской губерний Российской империи, включение их в систему регионального управления. Установлено, что российские власти столкнулись с необходимостью учитывать особенности края, с проблемой комплектации персонального состава судебных органов преданными власти чиновниками.

Ключевые слова: судоустройство, губерния, дворяне, дворянское собрание, уездный суд.

Mykola Barmak

**RUSSIAN JUDICIAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN LAND MANAGEMENT RIGHT-
BANK UKRAINE LATE XVIII – FIRST HALF OF XIX CENTURY**

The question of judicial Kyiv, Volyn and Podolsk provinces of the empire, their inclusion in the regional administration. Found that the Russian authorities are faced with the need to take into account the peculiarities of the region and the challenge of picking the membership of the judiciary loyal government officials.

Key words: judiciary, province, nobles, nobility assembly, County Court.

УДК 94(477) «1796/1914»:351

Василь Желізняк

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ВОЛИНІ:
УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ**

У публікації проаналізовано процес формування та вдосконалення російської національної політики. Досліджено місце та роль місцевої адміністрації на чолі із губернатором у реалізації національної політики у Волинській губернії.

Ключові слова: національна політика, ідеологія, губернатор, Російська імперія, Волинь.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Російська імперія офіційно не здійснювала і не мала національної політики чи національної доктрини, хоча російський історик А. Міллер зауважував, що бажання до збереження і навіть розширення імперії могло поєднуватися із націоналізмом, тобто розглядатися як таке, що відповідало інтересам росіян [9, с. 35]. Із цим твердженням важко не погодитися, адже прихід нової влади на Волині розпочався з «адміністративної русифікації», яка передбачала приїзд російських чиновників найвищого рангу і зростанням кількості росіян в краї, які мали привілейоване становище. Саме державні службовці, які мали дворянське походження і володіли російською мовою, за підтримки війська, розпочинали впровадження національної політики на Правобережній Україні. Проте за умов відсутності єдиного документу, що визначав національну політику, її реалізація залежала цілком і повністю від губернатора. На її впровадження також впливали умови входження історичного регіону до складу імперії та статус, що надавався йому на цей час, який з часом влада, зазвичай, змінювала на більш вигідний їй. Таким чином, на прикладі дослідження окремої адміністративно-територіальної одиниці можна продемонструвати особливості формування та вдосконалення російської національної політики.

Проблемами формування взаємин між народами, які входили до Російської імперії та питаннями впливу на них політики царської влади є у полі наукових інтересів багатьох вчених. Досить важливими є поява саме неупереджених досліджень, таких, як робота О. Міллера. Автор на основі аналізу комплексу нових архівних матеріалів з Державного архіву Російської Федерації, Російського державного історичного архіву висвітлює процес прийняття царською владою рішень щодо українського національного руху. Вагомий внесок у дослідження національних проблем Волинської губернії зробив М. Бармак. У своїй монографії автор детально висвітлює процес заселення, господарське та культурне життя, причини та напрямки міграційних потоків серед

німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.). Н. Щербак у проаналізувала особливості політики імперської влади щодо найбільших етнічних спільнот правобережних губерній, а саме українців, поляків та євреїв. Проте на сьогодні не існує спеціального дослідження владних повноважень волинського губернатора і його впливу на реалізацію урядової політики у Волинській губернії.

Мета статті є висвітлення процесу формування та удосконалення національної політики Російської імперії у її західних губерніях.

Завдання статті дослідити місце та роль місцевої адміністрації на чолі із губернатором у реалізації національної політики у Волинській губернії.

Основи національної політики в Південно-Західному краї були викладені у таємній інструкції генерал-прокуророві, князеві О. Вяземському, в якій зазначалося: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, що правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитись з ними як із чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали виглядати, як вовки в лісі» [14, с. 253–254]. У цій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкуп, терор і всякого роду натиск [4, с. 144]. Попри перераховані рекомендації, щодо діяльності місцевих адміністрацій на Волині початку XIX ст. офіційна політика щодо «южанів»-українців не була дискримінаційною. Так, наприклад, австрійський історик А. Каппелер становище українців в імперії описував наступним чином: «Українцям і білорусам офіційно прирахованих до росіян, в принципі була відкрита люба кар'єра – при умові, що вони володіють російською мовою. Не було перепон і у дітей змішаних шлюбів росіян і українців (такі шлюби, власне і не рахувались змішаними – примітка автора). Українці не виокремлювались і не принижувались ні по конфесійним, ні по расовим міркуванням» [9, с. 37]. Таким чином, російська імперська політика, дійсно, спрямовувалася на покращення становища українців, але лише тих, які приймали російську мову культуру і мали стати опорою самодержавства в краї, проте проведені зміни не покращували становища українців як окремої нації.

На Волині влада зіткнулася із ще одним із слов'янських народів – поляками, які були магнітерією краю та представляли в абсолютній більшості шляхту, тобто дворянством краю, з інтересами якої влада рахувалася аж до Листопадового повстання 1830 р. Науковці по-різному пишуть про причини такого «поблажливого» ставлення самодержавства до шляхетства. Так, наприклад, В. Шандра називає цей час «перехідним періодом», який був вимушеним відступом, після якого одразу мав розпочатися процес освоєння цих земель, а польське повстання було лише його каталізатором. Л. Рафальський, вивчаючи етнічний склад найвищих губернських установ Волинської губернії на початку XIX ст. дослідив, що майже всі важливі губернські посади, починаючи від губернатора й закінчуючи канцелярськими службовцями, займали поляки. Такий стан речей він називав «волинською революцією». А вже з 1816 – до 1828 рр. губернією управляли губернатори В. Гіжицький, М. Бутовт-Андржейкович та віце-губернатори К. Снарський, П. Плятер, Ф. Любомирський, які були поляками. Цей період в історії Волині відзначався особливим пошануванням польської мови, культури й традицій у цьому краї, що в комплексі автор назвав «польським режимом» [11].

Усі неслов'янські народи влада відокремлювала в окремий адміністративно-юридичний стан – іногородців, що обумовлювалося низьким рівнем їх громадянськості, внаслідок якого державні тягарі можуть бути до них застосовані лише з найбільшою поступовістю, через своєрідний лад їх побуту. До числа іногородців на праві виключення увійшли і євреї [8].

Політика щодо євреїв у Російській імперії мала обмежувальний характер і спрямовувалася на запобігання проникненню їх у великоросійські губернії, зосередивши їх переважно в західних регіонах імперії, до переліку яких входила і Волинська губернія [1, с. 121]. Смуга була скасована лише в 1917 р., після Лютневої революції, згідно із законом «Про скасування віросповідальних і національних обмежень» від 2 квітня 1917 р.

Німецькі колоністи з'явилися на Волині ще у XVIII ст., проте масового і організованого характеру переселення набуло після встановлення самодержавства в краї на початку XIX ст. Посилена зацікавленість влади щодо приїзду на Волинь іноземних колоністів мала на меті не тільки сприяти економічному піднесенню краю, а й отриманню у майбутньому лояльних владі землевласників на національних окраїнах імперії. Ставлення влади до колоністів кардинально змінилася наприкінці XIX ст., оскільки для переселенців «чужими були інтереси держави яка їх прихистила». Для влади переселенці були загрозою на західних кордонах, адже не усі вони мали російське підданство, проживали відокремлено і не контактували з селянами. У одному зі звітів волинський губернатор Фон-Валь Віктор Вільгельмович наполягав на зміні становища німецьких

колоній. Губернатор пропонував переселити колоністів в внутрішні губернії і змінити закон про прийняття підданства неповнолітніми дітьми іноземців [15, с. 177]. Такий стан речей був результатом непродуманої національної політики та наявності у колоністів власної освіти, що дозволила їм зберігати мову, звичаї і традиції, ментальність і культуру, а головне національну самобутність.

Прихід до влади імператора Миколи I, розпочався повстанням декабристів 14 грудня 1825 р., що продемонструвало необхідність проведення у Російській імперії перетворень для збереження та укріплення існуючого політичного ладу. Уряд зрозумів, що немає всеосяжного контролю над розвитком громадської думки в імперії. Першочерговим завданням влади стає підпорядкування основних сфер, що впливають на формування громадської думки, для її використання в інтересах уряду. Доктрина С. Уварова початково мала структуру національно-державної ідеології, включаючи у себе, відповідно, дві однаково значимі та взаємозалежні ідеї: національну і державну. Однак така постановка питання найбільш ефективною була лише у центральній частині Росії, в межах так званої «Великоросії», вступаючи, при цьому в протиріччя з поліетнічністю Російської імперії. Концепція «офіційного націоналізму», що створюється у рамках зміцнення імперського абсолютизму, змушувала уряд реалізовувати ідеологічну програму багато в чому через уніфікацію імперії і культурну інтеграцію неросійських народів.

Своєрідним опорним пунктом цієї політики ставали губернії Південно-Західного краю. Об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину російську націю мало значною мірою сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Діяльність уряду в цьому регіоні окреслюється на три окремих, але взаємопов'язаних напрямки, які умовно співпадали із уварівською тріадою: зміцнення позицій Православної церкви, посилення державного контролю шляхом повної інтеграції адміністративної та освітньої систем краю в загальноімперських і розширення впливу російської освіти, спрямованої на створення єдиної російської народності. Діяльність міністерства освіти в Західному краї зводилася головним чином до протистояння російського впливу польському та римо-католицькому [3, с. 33]. Для запобігання проникненню та розповсюдженню у підданих «шкідливих» ідей і понять, С. Уваров на перше місце ставив, передусім, пропаганду урядової думки, офіційної ідеології.

Таким чином, у міністерстві народної освіти, під головуванням С. Уварова, чітко простежується прагнення уряду встановити повний контроль над освітою з нижчих його ступенів – до найвищих. Подібний контроль мав стати одним із найважливіших засобів пропаганди, доктрини, проголошеної С. Уваровим. Викладачі, на думку міністра, мали «стати гідним знаряддям уряду», читаючи російську науку, засновану на російських початках, і впроваджуючи у свідомість студіюючої молоді теорії, вигідні уряду.

Українці в кількісному співвідношенні від усіх мешканців Волинської губернії становили дві третини і були найважливішим об'єктом здійснення національної політики, яка кардинально змінилася після Листопадового 1831–1833 рр. та Січневого 1863 р. польських повстань. Поразка повстань дозволила владі ліквідувати здобутки культурно-освітньої діяльності поляків на території Волині, розпочався процес згортання польського шкільництва, що збереглося лише на приватному рівні. Частина польських навчальних закладів піддали «одержавленню», в губернії влада розпочала витісняти польську мову зі сфери освіти, під пильним наглядом губернатора та контролем генерал-губернатора. Д. Бібіков проводив політику переслідування й закриття польських та впровадження російських початкових шкіл, які мали стати опорою русифікації [18, с. 239].

Закриттям польських початкових шкіл та відкриттям церковно-парафіяльних шкіл, губерньська влада, до початку 60-х рр. XIX ст., зосередила майже всю початкову освіту в руках духовенства, яке прагнуло «не стільки навчати, скільки виховувати дітей в душі православної віри як істинної релігії», що працювало на проект «великої руської нації» [6, с. 42]. Представники місцевої влади були переконані в необхідності провадження навчання серед місцевих селян лише російською. У 40–60-х рр. XIX ст. розгорталась боротьба на Волині між поляками і місцевою адміністрацією за прихильність українських селян, щодо яких у ворогуючих сторін було лише спільне те, про що слушно зауважував Д. Бовуа, що «Ні в поляків, ні в росіян не виникає навіть гадки ... про те, що українському народові було б логічно молитися рідною мовою. Обмінюючись аргументами, обидва гегемони прагнуть довести лише те, що українська мова – це діалект його власної» [2, с. 123]. Архівні документи демонструють, що корінне населення Волинської губернії бажало навчатися рідною мовою, а не російською. Наприклад, селяни с. Городка Рівненського повіту зверталися до волинського губернатора, що більше користі їм було б від навчання, що здійснювалося б їх рідною мовою, а у церковно-приходських школах воно ведеться переважно російською [5, арк. 190]. Такі звернення залишалися поза увагою волинського губернатора, який, зазвичай, їх ігнорував. Як наслідок, українці у будь-якому випадку мали навчатися чужою для них мовою і були лише

об'єктом боротьби для влади, яка в особі губернатора прикладала усі зусилля для виховання відданого царському дому та російському православ'ю населення краю. Під час повстань, результати урядової освітньої політики, яскраво продемонстрували селяни, які стали на захист Російської імперії.

Засоби впливу на формування проекту «великої руської нації» зростали з кожним десятиріччям XIX ст. разом із модернізацією, появою нових можливостей комунікації (будівництво шляхів, транспортного сполучення, розвиток міст), а також з появою в губернському центрі друкарні та центральної періодичної преси, що були під контролем волинського губернатора.

Незважаючи на успіхи національної політики під час повстань, реалізація її кінцевої мети з утворення єдиної «великої руської нації», зокрема на Волині, було неможливим, про що звітували губернатори. Губернатор С. Суходольський про ситуацію в освіті українців писав, що «на Волині є 2075 шкіл, де навчається 72307 учнів... 3,5 % населення краю мають можливість навчатися, саме тому такий поганий показник залишає місію школи недосяжною» [17, арк. 9–9 зв.]. Наприкінці XIX ст. українці були найменш грамотними серед усіх національних груп Волині. У містах Волинської губернії, починаючи із 70-х рр. XIX ст. на освіту з бюджету виділялось лише 0,6 % [13, с. 35]. Хоча, за твердженням українського історика С. Стельмаха в Російській імперії «... шкільна політика переплелася з національною, головне завдання якої полягала у поступовому злитті національних окраїн в єдину державу за допомогою денационалізації і насильницької політики русифікації» [12, с.12]. Цікаво, що волинський губернатор головував в бюджетному комітеті і міг збільшити фінансування освіти.

З часом політичного значення набуло питання про мову навчання, а оскільки головним підручником слугувала Біблія, її хотіли перекласти на українську мову, що розглядалось як можливе Синодом. Рішуче проти цього виступав київський генерал-губернатор М. Анненков, попереджаючи: «Домігшись перекладу на малоросійське нареччя Святого Письма, прихильники малоросійської партії досягнуть, так би мовити, визнання самостійності малоросійської мови, і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться і, спираючись на відокремленість мови, стануть заявляти про визнання автономії Малоросії» [7, с. 221]. Під впливом цього та багатьох інших подібних донесень центральній владі, міністр внутрішніх справ П. Валуєв підписав циркуляр 18 липня 1863 р., яким писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. Хоча Валуєвський циркуляр запроваджувався як тимчасовий захід, але пізніше був підтверджений Емським указом 1876 р. і зберігав свою силу аж до революції 1905 р. У Волинській губернії циркуляри своєю заборонаю друку на українській мові Святого Письма, мали на меті також завадити поширенню штундо-баптизму на Волині, який, за свідченням православного духовенства Волині, набирав загрозливого характеру [10, с.176].

Загалом антиукраїнські заборони 1863 і 1876 рр. були спрямовані головним чином не проти українського населення як такого, а проти української інтелігенції, тобто проти українського націотворення, оскільки населення Волинської губернії у своїй більшості було неграмотним, а заборони стосувалися писемності. Тож, заборонними заходами проти української мови, як слушно зауважує В. Шандра, верховна влада переслідувала важливу для себе мету – не дати їй можливості стати основним елементом при творенні української ідентичності [16, с. XXV].

Відсутність перекладу Біблії українською мовою в Російській імперії не завадило їй за допомогою Російського Біблійного Товариства перекласти Біблію на 70 мов меншин її імперії. Доречно зауважити, що хоча переклад здійснювався з метою здійснення місіонерської діяльності серед іновірців, проте переклад водночас визнавав їх право на існування як окремої нації зі своєю власною мовою. Саме тому відсутність «української» Біблії мала фундаментальне значення для російської влади, оскільки визнання існування української мови могло зруйнувати теорію єдиного руського народу і спонукати до появи автономістських чи національно-визвольних рухів.

Національне питання займало важливе місце у внутрішній політиці російського уряду у Волинській губернії, оскільки об'єднання слов'янських народів цього краю з великоросами у єдину загальноруську націю повинно було в значній мірі сприяти розширенню бази ідеологічного впливу в межах імперії. Уряд за допомогою волинського губернатора, намагався перетворити усе населення Волині в одну єдину руську націю із однією для всіх культурою, освітою, мовою. Найбільшим ворогом влади був звичайно польський сепаратизм і його можливий союзник український. Саме тому волинський губернатор боровся із проявами будь якої самоідентифікації українців, в чому вбачалась загроза існуванню імперської влади в краї.

Реалізація імперської національної політики на Волині не досягла поставлених завдань і значною мірою, саме завдяки існуванню у багатьох меншостей Волині своїх самостійно сформованих, самодостатніх приватних освітніх систем, які були ізольовані від зовнішніх впливів. Українці Волинської губернії були найменш грамотними, що і стало перепоною, яка заважала

створенню «великого руського народу», творення якого влада здійснювалося переважно за допомогою системи освітніх закладів.

Отже, реалізація національної політики в Російській імперії на Волині проводилася у формі внутрішньої колонізації, яка мала завершитися повномасштабною асиміляцією місцевого населення, а волинський губернатор очолював і скеровував цей процес у потрібне русло, в залежності від політичної ситуації в краї, уповільнюючи чи пришвидшуючи її. Дослідження національної політики Російської імперії на Волині як частини/складової внутрішньої колонізації є перспективним напрямком подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 208 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа; пер. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
3. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М. Гаухман // Волинські історичні записки: збірник наукових праць. – 2010. – Т. 5. – С. 32–37.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
5. Державний архів Житомирської області, ф. 206, оп. 1, спр. 39, 205 арк.
6. Жилюк С. І. Російська Православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
7. Западные окраины Российской империи. *Historia Rossica* / М. Долбилов. А. Миллер (ред). – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с, ил.
8. Иногородцы [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1890–1907. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/45355/Иногородцы.
9. Миллер А. И. «Украинской вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
10. Питання про малоросійський говір по відношенню до штундизму // Волинські єпархіальні відомості. – 1881. – Ч. 6 (неоф.). – С. 176–183.
11. Рафальський Л. Административные порядки на Волині в период польского режима с 1816 по 1828 год / Л. Рафальський // Волинские епархиальные ведомости. – 1887. – № 15. – С. 455–745.
12. Стельмах С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-е – 90-е гг.: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / С. П. Стельмах. – К., 1991. – 19 с.
13. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. доктора істор. наук. 07.00.01 – історія України / Ф. Я. Ступак; Держ. вищ. навч. заклад «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 48 с.
14. Терещенко Ю. І. Історія України: у 2-х кн. Кн. 1: Від найдавніших часів до 1917 р. / Ю. І. Терещенко, В. М. Курило. – К.: Сільгоспосвіта, 1995. – 424 с.
15. Тхоржевский И. И. Исторический обзор деятельности Комитета министров Т. 4: Комитет министров в царствование императора Александра Третьяго (1881 г. 2 марта – 1894 г. 20 октября) / И. И. Тхоржевский; под ред. Куломзина. – СПб.: Изд. Канцелярии Комитета министров, 1902. – 472 с.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДАК України. – К.: Інститут історії України, 2013. – LXII; 810 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 626, спр. 426, 17 арк.
18. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія / Н. О. Щербак. – К.: Ризографіка, 2005. – 616 с.

Василий Желизняк

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ВОЛЫНЕ: УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В публикации проанализирован процесс формирования и совершенствования российской национальной политики. Исследовано место и роль местной администрации во главе с губернатором в реализации национальной политики в Волынской губернии.

Ключевые слова: национальная политика, идеология, губернатор, Российская империя, Волынь.

Vasyl Zheliznyak

NATIONAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN VOLYN: ADMINISTRATIVE ASPECT

The process of the formation and improvement of the Russian national policy will be analyzed in this publication. It was researched the place and the role of the local administration, headed by the Governor in the implementing national policy in the Volyn province.

Key words: national politics, ideology, governor, Russian empire, Volyn.